

Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Πεδίον Άρεως, Βόλος, 38334,
<http://www.ldsagr/>, demolab@uth.gr, +302421074432-33

Που γεννήθηκα, που κατοικώ; η γεωγραφική κινητικότητα στον ελλαδικό χώρο, μια πρώτη χωρική προσέγγιση

Βύρων Κοτζαμάνης, Ζαχαρούλα Μίχου

Η Ελλάδα, μέχρι και τον μεσοπόλεμο, χαρακτηρίζεται από σχετικά χαμηλά ποσοστά συγκέντρωσης του πληθυσμού στα αστικά της κέντρα (<33% το 1940). Στις πρώτες όμως μεταπολεμικές δεκαετίες η αστικοποίηση εντείνεται, με αποτέλεσμα σήμερα άνω του 60% του συνολικού πληθυσμού να βρίσκεται συγκεντρωμένο στις πόλεις. Την περίοδο αυτή, η μεγέθυνση των ελληνικών πόλεων δεν συνδέεται όμως, όπως πριν το 1950, με ιστορικές συγκυρίες και τα παρεπόμενά τους (μικρασιατική καταστροφή και πρόσφυγες, μετακινήσεις λόγω του εμφυλίου). Δεν συνδέεται επίσης με τη δημογραφική δυναμική των γηγενών σταθερών πληθυσμών των αστικών κέντρων (βλ. ισοζύγιο γεννήσεων-θανάτων). Οφείλεται κυρίως στις μετακινήσεις του αγροτικού πληθυσμού (και δευτερευόντως του πληθυσμού μικρών κέντρων του υπαίθρου χώρου, μετακινήσεις άμεσα συνδεδεμένες με τους μηχανισμούς απελευθέρωσης της εργατικής δύναμης στον εξω-αστικό χώρο και την «έλξη» που άσκησε η αγορά εργασίας των μεγαλύτερων αστικών κέντρων στους πληθυσμούς αυτούς. Η εσωτερική αυτή μετανάστευση, άλλαξε ριζικά τον πληθυσμιακό χάρτη της χώρας μας και εν μέρει και την ιεραρχία του αστικού δικτύου. Ο αστικός πληθυσμός συγκεντρώθηκε ακόμη περισσότερο στους νομούς που χωροθετούνται επί του κεντρικού οδικού-αναπτυξιακού άξονα της χώρας ενώ ταυτόχρονα δημιουργήθηκαν και δύο μητροπολιτικές περιοχές με ισχυρότατες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις.

Η αστική αυτή μεγέθυνση και οι συνέπειές της μονοπόλησαν το ενδιαφέρον και αποτέλεσαν αντικείμενο πλήθους εργασιών και ερευνών. Αντιθέτως η εσωτερική μετανάστευση -και δη έξοδος από τον υπαίθρο χώρο- έχει πολύ λιγότερο μελετηθεί και η ένδειξη ποσοτικών δεδομένων συνέτεινε ως ένα βαθμό σε αυτό. Στόχος της παρούσας εργασίας είναι, αξιοποιώντας τα στοιχεία της τελευταίας απογραφής πληθυσμού (2001) - και ειδικότερα τα δεδομένα που αφορούν τον τόπο κατοικίας και τον τόπο γέννησης των απογραφέντων στη χώρα μας, να εκτιμήσει την διαφοροποιημένη ένταση της εξόδου και των ροών και να αναδείξει τα χωρικά της μοτίβα, συνδυάζοντας το «παίγνιο» των δύο αυτών μεταβλητών.

Τα μεταναστευτικά ρεύματα στην Ελλάδα, μια σύντομη ιστορική αναδρομή

Στη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων η Ελλάδα γνώρισε έντονα μεταναστευτικά ρεύματα. Οι μεταναστεύσεις από τον ελλαδικό χώρο προς τις άλλες περιοχές της Βαλκανικής και τα μεγάλα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συρρικνώνονται στη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του ΧΧου αιώνα και νέοι προορισμοί αναδύονται προοδευτικά (ΗΠΑ, Αυστραλία Καναδάς). Οι αγροτικοί πληθυσμοί του βορείου τμήματος της Πελοποννήσου θα είναι οι πρώτοι που θα μετακινηθούν μαζικά προς την αμερικανική ήπειρο με την έναρξη της σταφιδικής κρίσης ενώ εκτιμάται ότι 370 χιλ. περίπου άτομα (15%-20% του πληθυσμού της Ελλάδας στα τότε σύνορά της) θα εγκαταλείψουν τη χώρα ανάμεσα στο 1889 και το 1919¹. Ταυτόχρονα, την ίδια περίοδο, αναδύονται και τα πρώτα ρεύματα εσωτερικής μετανάστευσης με αποτέλεσμα την αύξηση του ειδικού βάρους του αστικού πληθυσμού (15% το 1889, 23% το 1920). Η μετανάστευση προς το εξωτερικό θα ατονήσει την περίοδο του μεσοπολέμου, ενώ την επαύριον της Μικρασιατικής καταστροφής 1,2 εκατομ. πρόσφυγες θα εγκατασταθούν στη χώρα μας που θα απολέσει ταυτόχρονα 420 χιλ. κατοίκους με την ανταλλαγή των πληθυσμών. Ένα σημαντικό τμήμα των εισερχομένων θα εγκατασταθεί σε αστικές περιοχές προκαλώντας την πρώτη σημαντική αύξηση του πληθυσμού των πόλεων (αύξηση κατά 8 ποσοστιαίες σχεδόν μονάδες ανάμεσα στο 1920 και το 1928, από 23% στο 31%).

Η παραγμένη περίοδος που θα ακολουθήσει τη γερμανική εισβολή (κατοχή και εμφύλιος) θα προκαλέσουν μια έντονη κινητικότητα στο εσωτερικό της χώρας. Οι συγκρούσεις και οι καταστροφές αναγκάζουν αγροτικούς και ορεινούς-ημιορεινούς πληθυσμούς της Μακεδονίας, της Ηπείρου, της Πελοποννήσου (και σε μικρότερο βαθμό της Στερεάς Ελλάδας και της Θεσσαλίας) να καταφύγουν στα μεγαλύτερα αστικά και ημιαστικά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας². Ένα τμήμα τους, μετά την πρώτη αυτή αστική εμπειρία, με τη μερική ένταξη του στη μισθωτή εργασία και αποθαρρυσμένο από τις καταστροφές θα παραμείνει στα κέντρα «υποδοχής» και μετά τη λήξη του εμφυλίου. Ένα άλλο (το μεγαλύτερο) θα επιστρέψει στους τόπους καταγωγής του και θα παραμείνει εν αναμονή της δημιουργίας ενοίκων συνθηκών για την μετακίνησή του, είτε στα αστικά κέντρα του εσωτερικού, είτε στις βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής. Δημιουργείται έτσι ένα εν δυνάμει μεταναστευτικό απόθεμα, απόθεμα που θα τροφοδοτήσει τις επόμενες δεκαετίες τόσο την εξωτερική μετανάστευση (προς τις ΗΠΑ, τον Καναδά και την Αυστραλία αρχικά, τις βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης αργότερα) όσο και την εσωτερική μετανάστευση με προορισμό τα μεγάλα αστικά κέντρα. Η εξωτερική μετανάστευση θα συνυπάρξει την περίοδο αυτή με την έξοδο από τον αγροτικό-υπαίθρο χώρο και την ταχύτατη αστικοποίηση με αποτέλεσμα στην απογραφή του 1981 το 58% του πληθυσμού της Ελλάδας να έχει πλέον συγκεντρωθεί στις αστικές περιοχές και ιδιαίτερα στα Π.Σ. Αθηνών και Θεσσαλονίκης που τριπλασιάζουν σχεδόν τον πληθυσμό τους ανάμεσα στο 1940 και το 1981³.

Η μετανάστευση προς το εξωτερικό θα ατονήσει όμως μετά το 1973 (και ακόμη περισσότερο μετά το 1980, τείνοντας να μηδενισθεί τις δύο τελευταίες δεκαετίες), παραχωρώντας αρχικά τη θέση της στην παλιννόστηση τμήματος των ελλήνων μεταναστών των προηγούμενων δεκαετιών, μια παλιννόστηση που θα περιοριστεί σημαντικά μετά το 1990. Θα ακολουθήσει η μαζική εισροή αλλοδαπών από τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες (κυρίως δε από την Αλβανία) σε μια πρώτη φάση (1990-2005), από τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες της Ασίας την τελευταία πενταετία. Η Ελλάδα θα μετατραπεί έτσι από χώρα εξαγωγής σε χώρα υποδοχής αλλοδαπών με αποτέλεσμα ο πληθυσμός των αλλοδαπών να ανέλθει σύμφωνα με τα στοιχεία της τελευταίας απογραφής τις 770 χιλ. (7% σχεδόν του απογραφέντος πληθυσμού που αγγίζει τα 11 εκατομ. άτομα).

Η κινητικότητα στο εσωτερικό της χώρας μας θα συνεχισθεί -αν και με μειωμένη ένταση- και μετά τη διακοπή της εξωτερικής μετανάστευσης με αποτέλεσμα ο αστικός πληθυσμός να εγγίζει το 2010 το 62%. Η εσωτερική αυτή κινητικότητα χαρακτηρίζεται βασικά από μετακινήσεις πληθυσμών από ορεινές-ημιορεινές περιοχές σε πεδινές και από αγροτικές σε αστικές (και πολύ λιγότερο από ενδο-αγροτικές μεταναστεύσεις) και δευτερευόντως από μετακινήσεις από μικρότερα αστικά κέντρα σε μεγαλύτερα, ενώ τις δύο τελευταίες δεκαετίες, η έλξη των ΠΣ Πρωτευούσης και Θεσσαλονίκης προοδευτικά ατονεί και αυτή των μεγάλων περιφερειακών αστικών κέντρων τείνει να ενισχυθεί. Η μαζική είσοδος των αλλοδαπών μετά το 1990 δεν φαίνεται να αίρει την πρότερη της εγκατάστασής τους ανισοκατανομή του πληθυσμού στον ελλαδικό χώρο και την έντονη αστικοποίησή του⁴ ενώ, τις τελευταίες δεκαετίες τα μεταναστευτικά αποθέματα πολλών αγροτικών περιοχών της χώρας τείνουν πλέον να εξαντληθούν. Στην επιβράδυνση αυτή μετά το 1980 των εξόδων από τον υπαίθρο χώρο, συνέβαλε η προοδευτική βελτίωση των όρων της εργασίας και του αγροτικού εισοδήματος μετά την είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, η ενίσχυση της περιφέρειας, η ανάπτυξη του τουρισμού και η αποβιομηχάνιση μεγάλων αστικών κέντρων (αλλά και η δημογραφική γήρανση του χώρου αυτού), ενώ ταυτόχρονα εμφανίζονται δειά κάποιες τάσεις για αναστροφή των μεταναστευτικών ρευμάτων από τις αστικές περιοχές προς την περιφέρεια⁵.

Τα προαναφερθέντα ρεύματα εσωτερικής μετανάστευσης, σε συνδυασμό με την επιλεκτική εξωτερική μετανάστευση (καθώς όλες οι περιοχές της χώρας δεν συμμετείχαν εξ' ίσου σε αυτήν) και την παλιννόστηση (στο βαθμό που μεγάλο τμήμα των ελλήνων μεταναστών που επέστρεψε στην Ελλάδα δεν εγκαταστάθηκε στον τόπο καταγωγής του) άλλαξαν ριζικά τον μεταπολεμικό πληθυσμιακό χάρτη της χώρας μας και συμμετείχαν ενεργά στην ταχύτατη αστικοποίηση του πληθυσμού της, το ειδικό βάρος του οποίου διπλασιάζεται σχεδόν σε μια εβδομηκονταετία (από 33% το 1940 στο 62% το 2010). Στο άρθρο αυτό, αξιοποιώντας στοιχεία της τελευταίας απογραφής πληθυσμού (2001) - και ειδικότερα τα δεδομένα που αφορούν τον τόπο κατοικίας και τον τόπο γέννησης των απογραφέντων στη χώρα μας, θα επιχειρήσουμε μια πρώτη εκτίμηση της διαφοροποιημένης έντασης της εξόδου και των ροών ανά νομό, ενώ συνδυάζοντας το «παιγνίο» των δύο αυτών μεταβλητών, θα αναδείξουμε τα κυρίαρχα μοτίβα στον ελλαδικό χώρο.

Πηγές και δεδομένα

Τα ρεύματα εσωτερικής μετανάστευσης, σε συνδυασμό με την επιλεκτική εξωτερική μετανάστευση (καθώς όλες οι περιοχές της χώρας δεν συμμετείχαν εξ' ίσου σε αυτήν) και την παλιννόστηση (στο βαθμό που μεγάλο τμήμα των ελλήνων μεταναστών που επέστρεψε στην Ελλάδα δεν εγκαταστάθηκε στον τόπο καταγωγής του) άλλαξαν ριζικά τον μεταπολεμικό πληθυσμιακό χάρτη της χώρας μας και συμμετείχαν ενεργά στην ταχύτατη αστικοποίηση του πληθυσμού της, το ειδικό βάρος του οποίου διπλασιάζεται σχεδόν σε μια εβδομηκονταετία (από 33% το 1940 στο 62% το 2010). Στο άρθρο αυτό, αξιοποιώντας στοιχεία της τελευταίας απογραφής πληθυσμού - και ειδικότερα τα δεδομένα που αφορούν τον τόπο κατοικίας και τον τόπο γέννησης των απογραφέντων στη χώρα μας-, θα επιχειρήσουμε μια πρώτη εκτίμηση σε επίπεδο νομού της έντασης των εξόδων και των κατευθύνσεών τους και στη συνέχεια, συνδυάζοντας ένταση και κατευθύνσεις, να αναδείξουμε τα κυρίαρχα μοτίβα στον ελλαδικό χώρο.

Τα υφιστάμενα δεδομένα μας επιτρέπουν να συγκρίνουμε τον νομό γέννησης με τον νομό κατοικίας των Ελλήνων που γεννήθηκαν στη χώρα μας και απογράφηκαν σε αυτήν το 2001⁶ και να εκτιμήσουμε την ένταση και την φορά της εσωτερικής μετανάστευσης υπολογίζοντας αρχικά το ποσοστό των ατόμων που διέμεναν μόνιμα στην τελευταία απογραφή σε διαφορετικό νομό από αυτόν που γεννήθηκαν και εν συνεχεία την κατανομή τους στον χώρο⁷. Η ανάλυσή μας στηρίχθηκε στα στοιχεία της ΕΣΥΕ για τον μόνιμο πληθυσμό⁸, στοιχεία που προφανώς δεν μας επιτρέπουν να εξετάσουμε τις όποιες ενδιάμεσες μετακινήσεις ανάμεσα στον τόπο γέννησης και τον τόπο κατοικίας το 2001. Οφείλουμε επίσης να επισημάνουμε ότι στην ανάλυσή μας υπεισέρχονται δύο «διαταρακτικοί» παράγοντες, η θνησιμότητα και η εξωτερική μετανάστευση καθώς ο υπό μελέτη πληθυσμός αποτελείται από Έλληνες που έχουν γεννηθεί στην χώρα μας, δεν έχουν αποβιώσει και δεν βρίσκονται μόνιμα εγκατεστημένοι στο εξωτερικό το 2001⁹.

Η διαφοροποιούμενη ένταση της κινητικότητας σε επίπεδο νομού

Τα στοιχεία της τελευταίας απογραφής δίδουν μια πρώτη ένδειξη της έντασης της εσωτερικής μετανάστευσης στη χώρα μας, καθώς 24 στους 100 Έλληνες (ήτοι 2.278.326 σε ένα σύνολο 9.705.670 ατόμων) διέμεναν μόνιμα το 2001 σε διαφορετικό νομό από αυτόν που γεννήθηκαν.

Σε επίπεδο νομού, η ένταση της εσωτερικής μετανάστευσης που εκτιμήθηκε με βάση το ειδικό βάρος των εξόδων (το ποσοστό δηλ. επί 1000 γεννηθέντων σε κάθε νομό των ατόμων που διέμεναν εκτός αυτού το 2001) είναι σαφώς διαφοροποιημένη **-χάρτης 1-**. Από την πρώτη ανάλυση των δεδομένων αναδεικνύεται μια μικρή ομάδα (6 από τους 51¹⁰ νομούς της χώρας μας) που συγκεντρώνει το 17% των μετακινήθέντων και χαρακτηρίζεται από χαμηλά σχετικά ποσοστά εκροών (<20%), ενώ σε άλλους 26 νομούς (που συγκεντρώνουν το 44% των εξόδων) το ποσοστό αυτό κυμαίνεται από 20 - 35%.

Η διευρυμένη ομάδα των 32 αυτών ενοτήτων που συγκεντρώνει το 77% του συνολικού πληθυσμού αναφοράς και χαρακτηρίζεται από **σχετικά χαμηλή - μεσαία ένταση εκροών** αποτελείται κυρίως από ηπειρωτικούς νομούς με έντονα μεταπολεμικά μεταναστευτικά ρεύματα προς το εξωτερικό (όλοι σχεδόν οι νομοί βορείως της νοτιής γραμμής που ενώνει την Άρτα με το Βόλο) ή/και από νομούς με ιδιαίτερα δυναμικά αστικά κέντρα (οι νομοί που βρίσκονται κατά μήκος ή εκατέρωθεν του οδικού άξονα Θεσσαλονίκη-Λάρισα-Βόλος-Αθήνα-Πάτρα, του γνωστού και ως S της ανάπτυξης), ή ακόμη από ενότητες με έντονη τουριστική ανάπτυξη (π.χ. Κρήτη, Δωδεκάνησα, Ζάκυνθος, Κέρκυρα).¹¹

Αντιθέτως, 19 νομοί χαρακτηρίζονται από **έντονη - εντονότατη εκροή** καθώς το ποσοστό των γεννηθέντων και απογραφέντων που διαμένει το 2001 εκτός αυτών υπερβαίνει το 35%. Πρόκειται στην πλειοψηφία τους για ενότητες με ιδιαίτερα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά (συνήθως ορεινοί ή νησιωτικοί νομοί) που δεν διαθέτουν δυναμικά αστικά κέντρα και ταυτόχρονα εντάσσονται εντός των προ του 1864 συνόρων της χώρας μας. Η ομάδα αυτή συγκροτείται από την πλειοψηφία των νομών της Πελοποννήσου¹², του δυτικού τμήματος της Κεντρικής Ελλάδας και της Ηπείρου, τις Κυκλάδες και όλα σχεδόν τα νησιά του Βορείου Αιγαίου (καθώς και από τρεις νομούς της βορείου Ελλάδας). Δυο εκ των ενοτήτων της ομάδας αυτής διαφοροποιούνται σαφώς των υπολοίπων (Αρκαδία και Ευρυτανία) έχοντας τα υψηλότερα ποσοστά εκροών, στο βαθμό που στην απογραφή του 2001, η πλειοψηφία των γεννηθέντων σε αυτές ατόμων, διέμενε αλλού το 2001 (κυρίως δε στο νομό Αττικής).

Οι κατευθύνσεις των μεταναστευτικών ρευμάτων

Η εξέταση της κατανομής των γεννηθέντων και διαμενόντων μονίμως το 2001 εκτός του νομού γέννησής τους αναδεικνύει σαφώς κάποιες κυρίαρχες, ως προς τις κατευθύνσεις των μεταναστευτικών ροών, τάσεις. Ειδικότερα, το δίπολο των νομών Αττικής – Θεσσαλονίκης συγκεντρώνει, όπως αναμενόταν, τη μεγάλη πλειοψηφία των εσωτερικών μεταναστών (το 73% από τα 2,05 εκατομ. ατόμων που διέμεναν μόνιμα το 2001 σε διαφορετικό νομό από αυτόν που γεννήθηκαν)¹³. Φυσικά, η ελκτική δύναμη της Αττικής δεν είναι δυνατόν να συγκριθεί με αυτήν του νομού Θεσσαλονίκης καθώς η διευρυμένη περιοχή Πρωτεύουσας απετέλεσε τον κυρίαρχο πόλο υποδοχής έλκοντας το ήμισυ σχεδόν (49%) των εξόδων από την υπόλοιπη Ελλάδα. Οι δυο προαναφερθέντες νομοί, εκτός του ότι απετέλεσαν τους βασικούς προορισμούς εγκατάστασης των εσωτερικών μεταναστών, συγκράτησαν προφανώς και τη συντριπτική πλειοψηφία των ατόμων που γεννήθηκαν σε αυτούς, καθώς χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά εκροών)¹⁴.

Από την ανάλυση της κατανομής των εσωτερικών μεταναστών ανά νομό αναδεικνύονται πέντε διακριτές ομάδες (**χάρτης 2**). Στην πρώτη εξ αυτών που περιλαμβάνει το ήμισυ σχεδόν των ελληνικών νομών (22 στους 49) η έλξη της Αττικής είναι ισχυρότατη καθώς περισσότεροι από 7 στους 10 μετακινηθέντες από τους νομούς αυτούς την επέλεξαν ως τόπο μόνιμης διαμονής τους το 2001. Η χωρική κατανομή των νομών που εντάσσονται στην ομάδα αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η Αττική ασκεί εντονότατη έλξη στην νότια Ελλάδα -την Ελλάδα στα σύνορα του 1832- και σε ένα μεγάλο τμήμα του νησιώτικου χώρου (Δωδεκάνησα, Β. Αιγαίο και Ιόνια), λιγότερο έντονη την Θεσσαλία, την Ήπειρο και την Κρήτη (3 - 7 «μόνον» από τους 10 μετακινηθέντες από τους νομούς των περιφερειών αυτών βρίσκονται εγκατεστημένοι το 2001 στη διευρυμένη περιοχή Πρωτεύουσας)¹⁵ και περιορισμένη στη Μακεδονία¹⁶. Τέλος, η Θράκη παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα καθώς στους 2 εκ των 3 νομών της με ισχυρό το μειονοτικό στοιχείο (Ξάνθη και Ροδόπη) οι μετακινηθέντες έλκονται εξ ίσου από τη Θεσσαλονίκη και την Αττική (25-32%), ενώ στον νομό Έβρου η έλξη που ασκεί η Πρωτεύουσα είναι σαφώς ισχυρότερη αυτής της Θεσσαλονίκης.

Ένταση και κατευθύνσεις των μεταναστευτικών ροών

Η εξέταση της έντασης των ροών και των προορισμών εγκατάστασης των μεταναστών (**χάρτης 3**) επιτρέπει τη δημιουργία μιας πρώτης τυπολογίας και την εξαγωγή κάποιων ιδιαίτερα ενδιαφερόντων συμπερασμάτων. Ειδικότερα:

Το δυτικό τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας (με εξαίρεση ελάχιστους δυναμικούς νομούς της) καθώς και ένα μεγάλο τμήμα του νησιωτικού χώρου της έχουν υψηλά ποσοστά εκροών (>35%) που κατευθύνονται σχεδόν αποκλειστικά στον Νομό Αττικής (>38%). Οι διευρυμένες μεταπολεμικά δυνατότητες απασχόλησης στο δημόσιο τομέα και στις υπηρεσίες (και δευτερευόντως, στον δευτερογενή τομέα), απασχόλησης που συγκεντρώνεται μεταπολεμικά στην Αττική καθώς και η γεωγραφική εγγύτητα των περιοχών αυτών με την Πρωτεύουσα την κατέστησαν τον κύριο πόλο έλξης για τους μετακινηθέντες από τις περιοχές αυτές, οι οποίοι «προτίμησαν» μεταπολεμικά την κινητικότητα στο εσωτερικό της χώρας έναντι της φυγής στο εξωτερικό. Η γεωγραφική όμως εγγύτητα και οι διευρυμένες δυνατότητες που προσέφερε η δυναμικά αναπτυσσόμενη μεταπολεμικά αγορά εργασίας της Αττικής δεν είναι οι μόνοι παράγοντες που μπορούν να ερμηνέυσουν τον μονομερή αυτόν προσανατολισμό της δυτικής ηπειρωτικής Ελλάδας και των προαναφερθέντων νησιωτικών νομών. Οι ευρισκόμενες νοτίως της γραμμής Αμβρακικού – Σπερχειού περιοχές που απετέλεσαν και τον πρώτο πυρήνα του Ελληνικού κράτους ανέπτυξαν ταυτόχρονα ισχυρούς δεσμούς (δεσμούς με ιδιαίτερο ιστορικό βάθος καθώς ανάγονται στα πρώτα χρόνια της απελευθέρωσης) με το διοικητικό και οικονομικό κέντρο της χώρας μας και τροφοδότησαν όχι μόνον την οικονομική ελίτ αλλά και το πολιτικό δυναμικό της νεώτερης Ελλάδας. Οι μακρόχρονοι αυτοί δεσμοί σε συνδυασμό με τις πελατειακές σχέσεις που χαρακτηρίζουν ακόμη το πολιτικό μας σύστημα, προφανώς αξιοποιήθηκαν συντείνοντας στην «προνομιακή» πρόσβαση των κατοίκων των περιοχών αυτών στην αγορά εργασίας της Πρωτεύουσας, καθιστώντας την έτσι τον κύριο (αν όχι μοναδικό) αποδέκτη των μεταναστών τους.

Οι ενότητες με λιγότερο έντονη κινητικότητα (ποσοστά εξόδου <35%) είναι δυνατόν να διαχωριστούν σε δύο μεγάλες ομάδες.

- Στην πρώτη εντάσσεται η πλειοψηφία των νομών της Μακεδονίας, στους οποίους η έλξη του νομού Θεσσαλονίκης είναι σαφώς ισχυρότερη από αυτήν της Αττικής. Η συμπρωτεύουσα -και η ευρύτερη περιοχή της-, κέντρο οικονομικής δραστηριότητας των Βαλκανίων αλλά και πολιτικών διεργασιών από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, με τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων και την προσάρτηση της Μακεδονίας το 1913, αναδεικνύεται μεταπολεμικά ως το δεύτερο διοικητικό και οικονομικό κέντρο της νεώτερης Ελλάδας. Οι μακροχρόνιες σχέσεις που συνδέουν τις περισσότερες περιοχές της Μακεδονίας με τη Θεσσαλονίκη, η γεωγραφική εγγύτητα αλλά και οι δυσκολίες πρόσβασης στην αγορά εργασίας της Πρωτεύουσας, η οποία «μονοπωλείται» από τους εσωτερικούς μετανάστες της παλαιάς Ελλάδας, την καθιστούν κύριο πόλο έλξης των εσωτερικών μεταναστών της Μακεδονίας, μιας περιφέρειας, που όπως προαναφέραμε συμμετείχε ενεργότατα και στο μεταπολεμικό ρεύμα εξόδου από τη χώρα μας.

- Στη δεύτερη που περιλαμβάνει την Κρήτη, τα Δωδεκάνησα, τους περισσότερους νομούς της Θεσσαλίας και της Θράκης (και προφανώς και τους νομούς της ανατολικής Στερεάς και του βορείου τμήματος της Πελοποννήσου), οι μετακινηθέντες μεταπολεμικά έλκονται κατά προτεραιότητα από την Αττική και δευτερευόντως από τον Ν. Θεσσαλονίκης. Η τελευταία αυτή ομάδα, διαφοροποιείται όμως και ως προς ένα άλλο στοιχείο: οι σχέσεις που έχουν αναπτύξει οι ενόητες της με τους πλησιέστερους νομούς είναι ισχυρές και ένα σημαντικό ποσοστό των μεταναστών τους βρίσκεται εγκατεστημένο σε αυτούς.
- Τέλος, οι δυο πολυπληθέστεροι νομοί της χώρας, που αποτελούν, όπως προαναφέραμε και τους κύριους πόλους έλξης των εσωτερικών μεταναστών χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά εξόδων (μόλις το 8,2% των γεννηθέντων στον νομό Αττικής και το 12% στο νομό Θεσσαλονίκης κατοικούσαν μόνιμα σε κάποιον άλλο νομό το 2001). Οι νομοί αυτοί που απετέλεσαν και τους κύριους πόλους συγκέντρωσης κεφαλαίου και εργασίας μεταπολεμικά, έχοντας υψηλή εξειδίκευση στο δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα, είναι το 2001 και οι πλέον ανομοιογενείς πληθυσμιακά καθώς στους 100 Έλληνες που διέμεναν στην Αττική, 61 είχαν γεννηθεί σε αυτήν, 6 στο εξωτερικό και 33 σε άλλο νομό της Ελλάδας (και αντίστοιχα 60, 8 και 32 στο Νομό Θεσσαλονίκης).

Συμπεράσματα

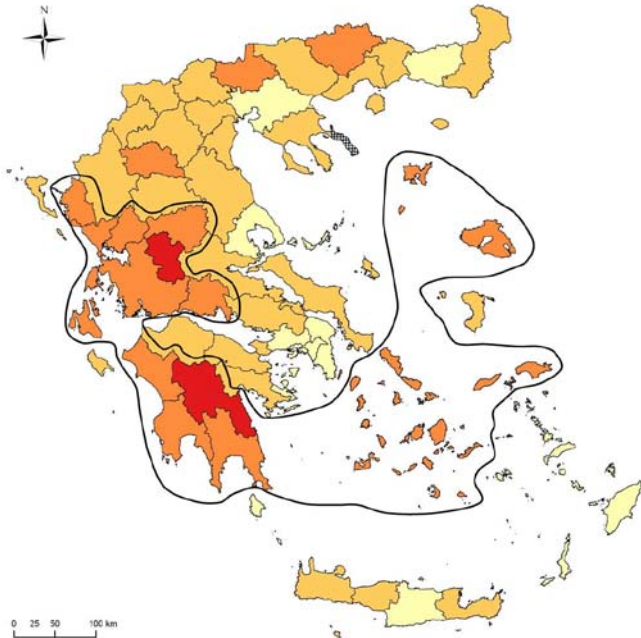
Η γεωγραφική κινητικότητα του ελληνικού πληθυσμού εντείνεται μετά το 1940 και η άμεσα με αυτή συνδεδεμένη συγκέντρωσή του στα αστικά κέντρα επιταχύνεται. Η ανάλυση των στοιχείων της τελευταίας απογραφής δίνει μια πρώτη ένδειξη της έντασης της εσωτερικής μετανάστευσης της περιόδου 1940-2001 καθώς 1 στους 4 Έλληνες διέμεναν μόνιμα το 2001 σε διαφορετικό νομό από αυτόν που γεννήθηκαν. Η κινητικότητα αυτή αφορά κυρίως τον αγροτικό πληθυσμό-και δευτερευόντως τον πληθυσμό των μικρών κέντρων του υπαίθρου χώρου- πληθυσμούς που έλκονται από την αγορά εργασίας των μεγαλύτερων αστικών κέντρων, και ειδικότερα, μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του '80, από τα Πολεοδομικά Συγκροτήματα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης.

Η ένταση όμως της κινητικότητας αυτής διαφοροποιείται σημαντικά, καθώς σε μια μεγάλη ομάδα νομών (ομάδα που συγκροτείται από το σύνολο σχεδόν των νομών της δυτικής ηπειρωτικής Ελλάδας, τις Κυκλάδες και τα νησιά του Βορείου Αιγαίου) το % των γεννηθέντων που διαμένουν μόνιμα εκτός αυτών υπερβαίνει το 35% (σε 2 εξ αυτών, την Αρκαδία και την Ευρυτανία, το 50%). Ταυτόχρονα, η ανάλυση των στοιχείων που αναφέρονται στην ανά νομό κατανομή των μετακινηθέντων αναδεικνύει κάποιες κυρίαρχες, ως προς τις κατευθύνσεις των μεταναστευτικών ροών, τάσεις. Το δίπολο των νομών Αττικής – Θεσσαλονίκης συγκεντρώνει σχεδόν 4 στους 5 εσωτερικούς μετανάστες, και η διευρυμένη περιοχή Πρωτευούσης, μόνη της έναν στους δύο. Όλοι σχεδόν οι νομοί της νότιας Ελλάδας (στα σύνορα του 1832) και του μεγαλύτερου τμήματος του νησιώτικού χώρου στέλνουν > 70% των μεταναστών τους στην Αττική. Η έλξη της τελευταίας περιορίζεται όμως στη Θεσσαλία, την Ήπειρο, την Κρήτη και, ακόμη περισσότερο, στην Μακεδονία (οι νομοί της οποίας είναι προσανατολισμένοι στην Θεσσαλονίκη), ενώ η Θράκη παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα καθώς στους 2 από τους 3 νομούς της με ισχυρό το μειονοτικό στοιχείο (Ξάνθη και Ροδόπη) οι μετακινηθέντες «έλκονται» εξ ίσου από τη Θεσσαλονίκη και την Αττική.

Η εξέταση της έντασης των ροών και των προορισμών εγκατάστασης των μεταναστών επιτρέπει την εξαγωγή κάποιων ιδιαίτερα ενδιαφερόντων συμπερασμάτων. Οι δυο πολυπληθέστεροι νομοί της χώρας, που αποτελούν, όπως προαναφέραμε και τους κυρίους πόλους έλξης των εσωτερικών μεταναστών χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά εξόδων (<15%) ενώ είναι ταυτόχρονα πληθυσμιακά οι πλέον ετερογενείς νομοί της Ελλάδας. Η δυτική ηπειρωτική Ελλάδα -με εξαίρεση τους πλέον δυναμικούς νόμους της- καθώς και ένα μεγάλο τμήμα του νησιώτικού χώρου χαρακτηρίζεται από υψηλά σχετικά ποσοστά εξόδων (>35%) που κατευθύνονται σχεδόν αποκλειστικά στην Αττική ενώ οι νομοί με λιγότερο έντονη κινητικότητα (ποσοστά εξόδου <35%) διαχωρίζονται σε δύο μεγάλες ομάδες: στην πρώτη εντάσσεται η πλειοψηφία των νομών της Μακεδονίας, στους οποίους η έλξη του νομού Θεσσαλονίκης είναι σαφώς ισχυρότερη από αυτήν της Αττικής ενώ στη δεύτερη η Κρήτη, τα Δωδεκάνησα, η πλειοψηφία των νομών της Θεσσαλίας και της Θράκης καθώς και οι νομοί του βορείου τμήματος της Πελοποννήσου και της ανατολικής Στερεάς. Στην ομάδα αυτή, οι μετακινηθέντες μεταπολεμικά έλκονται κατά προτεραιότητα από την Αττική και δευτερευόντως από τον Ν. Θεσσαλονίκης, ενώ οι ανταλλαγές ανάμεσα στους νομούς που την συγκροτούν και τους γειτονικούς τους είναι έντονες.

Οι διαφοροποιημένοι μεταπολεμικά μηχανισμοί απελευθέρωσης της εργατικής δύναμης στον υπαίθρο χώρο και η «επιλεκτική» εξωτερική μετανάστευση, η άνιση κατανομή του κεφαλαίου και της απασχόλησης στον ελλαδικό χώρο, η γεωγραφική εγγύτητα και οι ιστορικοί δεσμοί (των πελατειακών σχέσεων συντηνόντων) που συνδέουν τους νομούς της χώρας μας με την Αθήνα και την Θεσσαλονίκη, δύνανται να ερμηνεύσουν το τροχοτομικό αυτό σχήμα (και προφανώς και την «προνομιακή» πρόσβαση στην αγορά εργασίας της Αττικής των μετακινηθέντων από την παλαιά Ελλάδα). Ταυτόχρονα, οι σημαντικές προαναφερθείσες διαφοροποιήσεις της έντασης των εξόδων και των προορισμών των εσωτερικών μεταναστών οδήγησαν -εκτός των άλλων-, και στη ριζική αλλαγή του μεταπολεμικού πληθυσμιακού χάρτη της χώρας μας (και εν μέρει και την ιεραρχία του αστικού δικτύου): Το ποσοστό του αστικού πληθυσμού διπλασιάστηκε, αυξήθηκε ακόμη περισσότερο η συγκέντρωσή του σε περιορισμένο αριθμό μεγάλων αστικών κέντρων ενώ ταυτόχρονα δημιουργήθηκαν δύο μητροπολιτικές περιοχές (αυτές της Αθήνας και Θεσσαλονίκης) με ισχυρότατες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις και έντονα προβλήματα που απαιτούν την άμεση επίλυσή τους σε ένα ιδιαίτερα δυσμενές οικονομικό περιβάλλον.

Χάρτης 1: Ποσοστό ατόμων που διέμεναν το 2001 εκτός του νομού γέννησής τους

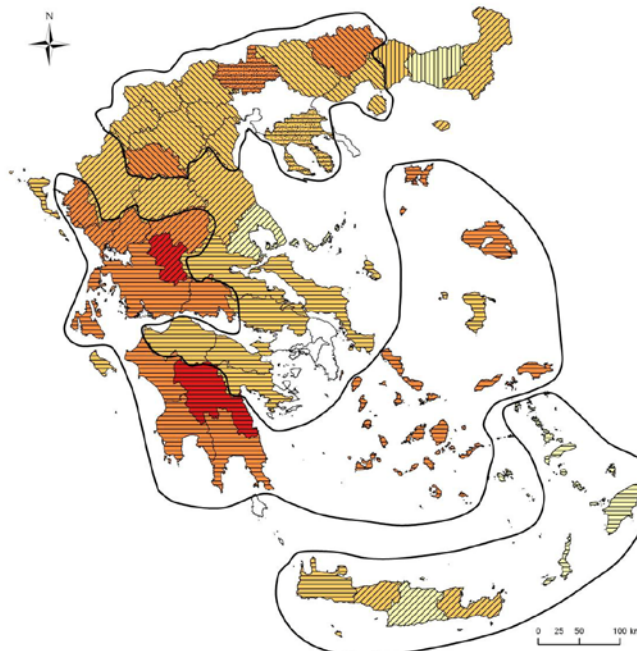
Υπόμνημα	Ποσοστά εξόδου	Πλήθος Νομών	Πληθυσμός ατόμων που διέμεναν το 2001 σε άλλον νομό από αυτόν της γέννησής τους (εξόδου)	Ποσοστά κατανομής των εξόδων
	< 20,0%	0	393.047	17,3
	20,0% - 34,9%	26	999.281	43,9
	35,0% - 49,9%	17	778.386	34,2
	>= 50,0%	2	107.610	4,7
	Άγιον Όρος	-	-	-
	Σύνολο	51	2.278.326	100,0

Χάρτης 2: Οι κατευθύνσεις των μεταναστευτικών ρευμάτων

Υπόμνημα	Κατευθύνσεις των ροών (%)	Πλήθος Νομών	Πληθυσμός ατόμων που διέμεναν το 2001 σε άλλον νομό από αυτόν της γέννησής τους (εξόδου)	Ποσοστά κατανομής των εξόδων
	>= 70% προς Ν.Αττικής	22	960.536	48,9
	>= 70% προς Ν. Θεσσαλονίκης	2	64.175	3,2
	Κατά προτεραιότητα προς Ν.Αττικής (% μεταξύ 30,0%-49,9%)	13	547.886	27,3
	Κατά προτεραιότητα προς Ν. Θεσσαλονίκης (% μεταξύ 30,0%-49,9%)	10	372.196	18,6
	Σχεδόν-ίσοποσα καταμετρημένα (20%-32%) μεταξύ Ν.Αττικής και Ν. Θεσσαλονίκης	2	40.253	2,0
	Σύνολο	49	2.005.048	100,0

Χάρτης 3: Ένταση και κατευθύνσεις των μεταναστευτικών ρευμάτων

Ένταση μεταναστευτικών ροών (εξόδων)	Κατευθύνσεις μεταναστευτικών ροών
	< 20,0%
	20,0% - 34,9%
	35,0% - 49,9%
	>= 50,0%
	Ν. Αττικής
	Ν. Θεσσαλονίκης
	Κατά προτεραιότητα Ν. Αττικής
	Κατά προτεραιότητα Ν. Θεσσαλονίκης
	Ισόροπη σχεδόν κατανομή μεταξύ Ν. Αττικής και Ν. Θεσσαλονίκης

Προορισμοί εγκατάστασης των εσωτερικών μεταναστών						
		Εσωτερικές μεταναστευτικές ροές προς Ν.Αττικής ή Θεσσαλονίκης	Εσωτερικές μεταναστευτικές ροές κατά προτεραιότητα προς Ν.Αττικής, δευτερευόντως προς Ν. Θεσσαλονίκης και γειτονικούς	Εσωτερικές μεταναστευτικές ροές κατά προτεραιότητα προς Ν.Θεσσαλονίκης, δευτερευόντως προς Ν. Αττικής και γειτονικούς	Εσωτερικές μεταναστευτικές ροές ισόποσα σχεδόν κατανεμημένες μεταξύ Ν.Αττικής & Θεσσαλονίκης	
		1	2	3	4	
Ένταση εικρών εσωτερικής μετανάστευσης	(>=50,0%)	A++	12 ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ	05 ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ		
	(35,0% - 49,9%)	A+	01 ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΙ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ 07 ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΟΣ 14 ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ 16 ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ 17 ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ 23 ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ 24 ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΟΣ 57 ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ 82 ΝΟΜΟΣ ΚΥΚΛΑΔΩΝ 83 ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ 84 ΝΟΜΟΣ ΣΑΜΟΥ	31 ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ 32 ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ 34 ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΗΣ 41 ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	51 ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ 52 ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ	
	(20,0% - 34,9%)	A-	03 ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ 04 ΝΟΜΟΣ ΕΥΒΟΙΑΣ 06 ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ 11 ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ 13 ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ 15 ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ 21 ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ 22 ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ 64 ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ 85 ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ 94 ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ	33 ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ 42 ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΗΣ 44 ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ 71 ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ 92 ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ 93 ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ	59 ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΗΣ 62 ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ 53 ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ 55 ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ 56 ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ 58 ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ 61 ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ 63 ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	72 ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ
	(<20,0%)	A--	81 ΝΟΜΟΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ	43 ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ 91 ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ		73 ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Kotzamanis B. Le mouvement migratoire dans la Grèce de l'après-guerre : Antécédents migratoires, mécanismes "libérateurs" et conditions permissives au départ durant les années cinquante - soixante dix, Thèse, Université Paris X-Nanterre, Paris, 1987.

² Κοτζαμάνης Β., Η κινητικότητα του αγροτικού πληθυσμού στη δεκαετία 1940-50 και η αναδιάρθρωση του κοινωνικο-δημογραφικού χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τευχ. 77, 1990

³ Κοτζαμάνης Β., Ανδρουλάκη Ε., Οι δημογραφικές εξελίξεις στη νεώτερη Ελλάδα (1830-2007), σσ. 87-120 στο: Κοτζαμάνης, (επιμ.), Η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα, Βόλος, ΕΔΚΑ-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 2009.

⁴ Κοτζαμάνης Β., Αγοραστάκης Μ., Πηλειδής Α., Σταθάκης Δ., Οι αλλοδαποί στην Ελλάδα. Χωρική ανάλυση των δημογραφικών τους χαρακτηριστικών και της συμβολής τους στις πληθυσμιακές μεταβολές (1991-2001), Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, no 6, 2006.

⁵ Κυριαζή-Αλλισον Ε., Εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα του 1990: Τάσεις - προβληματισμοί - προοπτικές, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τευχ. 96-97, Β'-Γ' 1998.

⁶ Προφανώς ο πληθυσμός μας αποτελεί ένα υπο-σύνολο των απογραφέντων το 2001 ατόμων με ελληνική υπηκοότητα (9,71 επί 10,17 εκατομ. ατόμων, ήτοι το 95,5%). Όπως η τεράστια πλειοψηφία των ατόμων αυτών (95%) έχει ηλικία <75 ετών, ο πληθυσμός μας αποτελείται από άτομα που γεννηθήκαν μετά το 1925, και, κατ'επέκταση, τα συμπεράσματά μας αναφέρονται βασικά στις μεταγενέστερες του 1940 μετακινήσεις.

⁷ Michou Z., Migration Interne et hétérogénéité de la population en Grèce, une approche spatiale basée sur les données du recensement de 2001, mémoire du master « Population, Développement, Prospective (PODEPRO) », Βόλος, 2010

⁸ Δηλ. στον πληθυσμό των ατόμων που είχαν τη συνήθη διαίτησή τους σε κάποιον από τους 51 νομούς της χώρας μας την ημέρα της απογραφής.

⁹ Οι διαφοροποιημένες ηλικιακές δομές των εσωτερικών μεταναστών, σε συνδυασμό με το ιστορικό βάθος της μετανάστευσης, έχουν επηρεάσει επίσης ως ένα βαθμό την ανάλυσή μας.

¹⁰ Το Άγιο Όρος δεν συμπεριλήφθη στις αναλύσεις μας, καθώς δεν καταγράφονται σε αυτό γεννήσεις.

¹¹ Στην ομάδα αυτή εντάσσεται και η «έκκεντρη» γεωγραφικά Θράκη, οποία χαρακτηρίζεται, όπως και οι υπόλοιπες ενότητες της ομάδας αυτής, από την έντονη εξωτερική μετανάστευση τμήματος των κατοίκων της και ταυτόχρονα -στους δύο από τους τρεις νομούς της- από την ιδιαιτερότητα της πληθυσμιακής της σύνθεσης (βλ. Kotzamanis B, 1987, op.cit. και Kotzamanis B., Agorastakis M., La minorité Musulmane en Thrace: la mesure du caché -ανακοίνωση στο διεθνές συνέδριο με θέμα «Démographie et Cultures» που διοργανώθηκε το 2008 από την Διεθνή Ένωση Γαλλόφωνων Δημογράφων - AIDELF). Η ιδιαιτερότητα αυτή προσδιόρισε και τις υποθετηθείσες μέχρι πρόσφατα διακριτικές πολιτικές που επηρέασαν αρνητικά την κινητικότητα των κατοίκων των νομών Ξάνθης και Ροδόπης.

¹² Εκτός αυτών του βορείου τμήματός της.

¹³ Ο πληθυσμός αναφοράς μας στην περίπτωση αυτή δεν αποτελείται από το σύνολο των ατόμων που διέμεναν το 2001 σε άλλον νομό από αυτόν της γέννησής τους (2,278 εκατομ.), αλλά από ένα υποσύνολό του (2,05 εκατομ.) όπως για τις ανάγκες της ανάλυσης έχουν εξαιρεθεί όσοι γεννηθήκαν στους νομούς Αττικής και Θεσσαλονίκης και διέμεναν αλλού το 2001 (273 χιλ).

¹⁴ Ας σημειωθεί ότι οι μετακινθέντες από την Αττική και τον Ν. Θεσσαλονίκης διασπείρονται στους υπόλοιπους νομούς της χώρας χωρίς να εντοπίζεται ιδιαίτερα έντονη συγκέντρωσή τους σε κάποιους από αυτούς.

¹⁵ Στην ομάδα αυτή, ένα σημαντικό τμήμα των ατόμων που έχει εγκαταλείψει τον νομό γέννησής του «έλκεται» από τους πλησιέστερους νομούς.

¹⁶ Το 2001, το 30-70% των εσωτερικών μεταναστών των 10 από τους 12 νομούς της Μακεδονίας διέμεναν στον νόμο Θεσσαλονίκης. Η έλξη της Θεσσαλονίκης είναι ακόμη ισχυρότερη στους νομούς Κιλκίς και Χαλκιδικής (άνω του 70% των γεννηθέντων στους νομούς αυτούς που διέμεναν αλλού το 2001 βρέθηκαν εγκατεστημένοι στο Π.Σ.Θ και την ενδοχώρα του).